

१९८६ या वर्षी कला आणि संस्कृती या विषयीचा पद्मविभूषण पुरस्कार देण्यासाठी सर्वात योग्य व्यक्ती कोण असेल या विषयीची पाहणी 'इंडिया टुडे' या पाक्षिकाकडून करण्यात आली होती तेव्हा एम. एफ. हुसेन, मृणालिनी साराभाई, भीमसेन जोशी, राज कपूर, अमिताभ बच्चन, आर. के. नारायण, पुपुल जयकर या सर्वांहून लताला भरभरून प्रतिसाद दिला. देशातील सर्व वयोगटांच्या, सर्व आर्थिक स्तरांच्या आणि सर्व प्रांतांच्या लोकांनी तिला जिंकून दिले. ती होतीच एकमेवद्वितीयम् ! तिला तेव्हा तो पुरस्कार मिळालाच, परंतु अजूनही नव्या पिढीतल्या लोकांकडून पुन्हा पाहणी केली तरीही कला आणि संस्कृती या विषयांतील सन्माननीय व्यक्ती म्हणून शिखरावर किंवा त्या नजीकच ती नक्कीच असणार आणि आहेही !

परंतु प्रत्येक गोष्टीला दोन बाजू असतात. चित्रपटसृष्टीतील लोकांचे मत तुम्ही आजमावल्यास चित्र काही तितकंसं चांगलं नाही. ज्या लोकांनी तिच्याबरोबर काम केलेलं आहे ते तिच्या जुन्या जमान्यातील गाण्याबद्दल चांगलंच बोलतात, परंतु व्यक्ती म्हणून तिच्याबद्दल बोलण्याचं टाळतात. जे काही बोलतात तेही खूपच काळजी घेऊन, कुठेही आपल्या नावाचा उल्लेख होणार नाही याची खबरदारी घेऊनच बोलतात. ही प्रभावी व्यक्ती आपल्यामुळे दुखावली तर जाणार नाही ना ही भीती त्यांना सतावीत राहते. त्यामुळेच की काय तिच्या गाण्याच्या थेट प्रक्षेपणाच्या कार्यक्रमाला प्रेक्षकांत, प्रमुख संगीतकार, गीतकार किंवा सहगायक यांची अनुपस्थिती जाणवते.

हयाचा अर्थ असा नव्हे की चित्रपटसृष्टीत तिचे चाहते नाहीत - चाहत्यांची एक लांबलचक यादीच तुम्हाला मिळेल. तिच्या राखीबंधुंची एक मोठी पलटणच तुम्हाला दिसेल - मुकेश, मदनमोहन, उस्ताद अली अकबर खान, दिलीपकुमार, शिवाजी गणेशन, सी. एच. आत्मा, डिट्रॉईटचे मोहन देवरा आणि कितीतरी ! हे जरी खरं असलं, तरी लताचे ज्यांच्याशी गंभीर मतभेद आहेत अशा माणसांची यादीही काही लहान नाही. अर्थात् त्यांपैकी काही लोकांबरोबरचे मतभेद नंतर मिटले हेही खरे आहे. या

लोकांमध्ये दिलीपकुमार, राज कपूर, नौशाद, शंकर-जयकिशन, अनिल बिश्वास, एस्. डी. बर्मन, तलत मेहमूद, रफी, सी. रामचंद्र, रविंद्र जैन, हुस्नलाल भगताराम, श्याम सुंदर, खेमचंद प्रकाश, खुशींद अन्वर, जी. एम्. दुरानी, गीतकार नखशाब, साउंड रेकॉर्डिस्ट कौशिक, फिल्मिस्तान स्टुडिओ, इत्यादिंबरोबरचे मतभेद अर्थातच बहुचर्चित आहेत.

सुमन कल्याणपूर, वाणी जयराम आणि इतर काही गायिकांची कारकीर्द लता मोठ्या हुशारीने आणि जबरदस्त खेळी करून संपुष्टात आणते अशा बऱ्याच अफवा पूर्वी प्रचारात होत्या. तसंच काही वर्षांत सतत यश मिळाल्यावर लता ही एकच अशी गायिका होती की जी ध्वनीमुद्रणाच्या वेळी सर्वांत शेवटी हजर होई. ध्वनीमुद्रणासाठी आवश्यक असणारे सर्व लोक आल्यावरच तिला फोनवरून बोलावण्यात येई. तसंच इतर गायकांच्या प्रमाणात ऐन वेळी ध्वनीमुद्रण रद्द करण्यातही ती माहिर होती. अर्थातच निर्मात्याला त्याचा भुर्दंड पडे !

लोकांपासून अगदी अलिप्त राहण्याचा तिचा स्वभाव होता. उदाहरणच द्यायचं झालं तर समजा ती एखाद्या संगीताच्या कार्यक्रमासाठी बाहेर जात असेल आणि तिचा वाद्यवृंदही त्याच विमानाने प्रवास करीत असेल, तर ती स्वतः प्रथम वर्गाने प्रवास करते आणि तिचा वाद्यवृंद असतो सामान्य वर्गात ! प्रवासात ती कुणाशी संपर्क ठेवत नाही. ह्यामुळे अर्थातच गैरसमज होतात आणि तिला जी आपुलकी आणि मानसन्मान मिळायला हवा त्यापासून ती वंचित राहते. लोकांना तिचा सदैव धाकच वाटतो. तरीही लोक तिचे हे वागणे खपवून का घेत असावेत ? उत्तर अर्थातच सोपे आहे. ती प्रत्येक वेळी उत्कृष्टच गाते ! तिच्या या आवाजामुळेच चित्रपट विकले जातात. निर्मात्यांचा भरभरून फायदा होतो. संगीतकार, गीतकार यांची सर्जनशील साखळी केवळ तिच्या अप्रतिम आवाजामुळेच तर पूर्ण होते. तिच्या आवाजामुळेच नायिकेच्या भूमिकेला उठाव मिळतो. वाद्यवृंदाला तिच्यामुळेच काम मिळते. आणि जनतेला दैवी आवाजात गायलेली सुरेल गाणी ऐकायला मिळतात. त्यांतील काही गाणी तर आयुष्यभर ऐकतच रहावी अशी अविस्मरणीय ! थोडक्यात सगळ्या बाजूने आबादीआबाद !

लताच्या व्यक्तीमत्त्वाचा आणखी एक पैलू पाहूया. गायिका म्हणून आणि व्यक्ती म्हणून लताची दोन रूपे आहेत. ज्यांनी लताच्या बरोबरीने काम केले आहे अशांच्या मते गायिका म्हणून लता नीतीधैर्य वाढवते, पण व्यक्ती म्हणून मात्र मन विषण्ण करते. जेव्हा तुम्ही प्रकाशझोतात असता, तेव्हा जरी तुम्हाला तुमचं खाजगी आयुष्य जपायचं असलं तरीही लोकांच्या नजरा सतत तुमच्यावर रोखलेल्या असतात. वृत्तपत्रांना प्रसिध्दीसाठी चमचमीत बातम्या हव्या असतात. एखादा अभिनेता सुरेख अभिनय करतोय तर लोकांना तेवढेच पुरे नसते. त्याने सर्वांशीच चांगलेच वागले पाहिजे अशी त्यांची अपेक्षा असते.

वल्यांकित व्यक्तींनी सदैव चांगलीच वागणूक ठेवली पाहिजे. सुख, वैभव आणि सतत होणारे अवाजवी कौतुक याची किंमत त्यांना चुकवावी लागते. सुरीही दुधारी असते. थोडक्यात एवढेच म्हणता येईल की व्यक्तीमत्त्वातील ह्या दुटप्पीपणामुळेच घरोघरी लताचा फोटो किंवा चित्र दृष्टीस पडत नाही. ते होऊ शकले असते, पण केव्हा ...

शिवाय लता आणि आशा या दोन बहिणींच्या व्यावसायिक हेव्यादाव्याविषयीच्या चर्चा सर्वश्रुतच आहेत. या दोघींच्या जाहीर कार्यक्रमांना इतर भावंडे हजर असतात, पण ह्या दोघी मात्र एकमेकींच्या कार्यक्रमाला हजर नसतात. भीमानी यांनी लिहिलेल्या लताच्या अधिकृत चरित्रग्रंथात आशाचा जवळ जवळ अनुल्लेख आहे, पण इतर भावंडांचा मात्र थोड्याफार प्रमाणात का होईना, उल्लेख येतो.

हृदयनाथने संगीत दिले तरच ती चित्रपटात गाईल अशा अटी ती निर्मात्यांना घालत असे अशाही गोष्टी ऐकीवात येत. अर्थातच दशकानुदशके अशा प्रकारचे आरोप बऱ्याच वेळा लताच्याही ऐकण्यात आले असतील. आणि ते जर खरे नसतील, तर खरे काय आणि खोटे काय हे एकदाच रोखठोकपणे स्पष्ट करून तिला ह्या सर्व अफवांना पूर्णविराम देता आला असता. वरील सर्व गोष्टींबाबत लोकांच्या मनात जर काही संशय असतील तर एखादी जाहीर पत्रकार परिषद घेऊन, ते दूर करता आले असते. त्यामुळे असं वाटतं की ह्या आरोपांमध्ये काहीतरी तथ्य असणार. आणि असे असले तरीही ठीक आहे, कारण ह्यावरून ती दैवत नसून सर्वसामान्यांसारखीच माणूस आहे हेही सिध्द होतं.

- माणक प्रेमचंद

('Yesterday's Melodies Today's Memories' या पुस्तकातून)

NOTE: Among the many things India can be proud about is the wonderful music that was made in the Hindi cinema of yesteryear. Songs that touched (and still touch) the hearts of many millions of people who understand Hindustani. No matter where we were, inside or outside the country, and whether we were old or young, rich or poor, fat or thin, there were songs that kept us enjoying them. Or making life more bearable, at the least.

'Yesterday's Melodies Today's Memories' is a biographical salute to all the main singers, composers, and songwriters who put out these melodies, from the start in 1931, till about 1970.

Manek Premchand, the author, has also recently written another music book called

Musical Moments From Hindi Films, celebrating 75 years of sound (and music) in Hindi Films. To buy the books, you may go to jharnabooks@yahoo.com, and to write to the author, the email address is manekpremchand@gmail.com